

ANADOLU SELÇUK MİMARİSİNDE BOĞA KABARTMALARI

GÖNÜL ÖNEY

Zengin Anadolu Selçuk figür sanatında boğa kabartmaları geniş yer tutar. Boğanın Anadolu Selçuk Mimarisinde tek başına görülme-yip boğa-insan, boğa-arслан, boğa-kartal, boğa-ejder, boğa-gergedan ikilisi veya burç ve takvim hayvanı olarak görülmesi tipik bir özelliktir. Boğa tasvirlerini bu gruplara ayırarak tetkik edelim.

I. BOĞA - İNSAN KABARTMALARI.

Boğa motifinin insan figürü ile birlikte tasvir edilişi enderdir. Örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

a) *Diyarbakır Dış Kalede Boğa-İnsan Kabartmaları* : (1088) Resim 1.

Diyarbakır Dış kalede Gabriel'e göre XXX. burçta ¹ (Ulubadan burcunun kuzeyindeki ilk kulede) çiçekli kûfi yazılı kitabenin tepesinde karşılıklı iki boğa, aralarındaki nişte (bugün harap olmuş) bağdaş kurarak oturan insan figürü ve tepede kartal kabartması yer alır. Yüksek kabartmalar üstten hafif profilli bir konsolla çerçevesizdir. Boğalar ön ayakları üzerine kapaklanmış durumdadır. Gövdeler profilden, başlar dörtte üç cephededir. Niş içinde verilen bağdaş kurarak oturan figür kaftan giymiştir, elleri kucak üzerinde kavuşturulmuştur. Nişin tepesinde yer alan çok stilize ve harap, cepheden verilmiş kartalla birlikte burada muzaffer bir hükümdar sahnesi ile karşı karşıya olduğumuzu tahmin etmekteyiz. Hayvan mücadele sahnelerinde görülen yenik hayvanlarda olduğu gibi kapaklanmış durumda boğalarla (muhtemelen düşman totemi) çevrilmiş olan hükümdar, tepede yer alan aydınlık, hâkimiyet ve koruyucu sembol kartallar hâkim durumda belirtilmiştir. Daha altta devam eden kabartmalarla birlikte burada tam bir taht sahnesi verilmiştir. Kitabenin birinci satırı arslan kabartmaları ile çerçevesizdir. İkinci satırın üzerinde ortada ise cinsi belli olmayan av hayvanları (antilop,

¹ Gabriel, A. *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, I, II. Paris 1940. s. 164, Fig. 134. Pl. LXVIII, 3. Kitabe No. 57.

geyik) kenarlarda şahinli adam kabartmaları görülür. Şu halde burada İran Selçuklu el sanatlarında çeşitli örneklerini gördüğümüz gibi taht ve av sahnesi birleştirilmiştir². Arslanlar yine İran Selçuklu örneklerinde olduğu gibi taht ve kudret sembolleridir. Kitabeye göre kabartmalar 1088 Melikşah devrindedir.

b) *Cizre Köprüsü Boğa-İnsan Kabartması*: (1164) Resim 2.

Cizre köprüsü üzerindeki burç-gezegen kabartmalarından soldan sağa doğru ikincisinde dikdörtgen pano içinde sağa yürüyen boğa tasviri ve sırtında ay dilimi içinde çok harap durumda insan başı görülmektedir³. Bu kabartmada boğa burcu ile ay gezegeninin birlikte tasvir edildiği şüphekindir. Selçuk sanatında ay ve güneşin insan başı şeklinde rozetlerle verildiği çeşitli örnekler vardır⁴. Köprü 1164 tarihinde Cemaleddin isimli bir şahıs tarafından yaptırılmıştır⁵.

c) *Emîr Saltuk Kümbeti Boğa-İnsan Başlı Kabartması*: (12. asır) Resim 3.

Erzurumda Emîr Saltuk kümbetinin kasnak kısmında derin üçgen nişlerin üst tarafında Türk-Çin hayvan takviminden hayvanlar olarak izah edilen kabartmalar görülür⁶. Nişlerden biri içinde boğa başı ve boynuzları arasında küçük bir insan başı görülür. Türbede takvim hayvanları tam olarak verilmemiştir. Bu tasvirin Türk-Çin hayvan takviminden bir kabartma olarak kullanılmış olmasından ziyade Cizre köprüsü kabartmasında olduğu gibi ay gezegeni ile boğa burcu birleşimini verdiğini tahmin ediyoruz.

d) *Karatayhan Boğa-İnsan Çörteni* (1240) Resim 4 a, b.

Karatay köyünde Karatayhan'ın dış cephesinde portalin sol tarafında arslan başı şeklindeki çörtenden sonra boğa şeklinde bir

² Öney, G. İran Selçuk'luları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında Av Sahneleri. The Mounted Hunting Scenes in Anatolian Seljuk Art in Comparison With Iranian Seljuk Art. Anatolia XI, Ankara 1969.

³ Öney, G. Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture. Anatolica III. Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Yayını 1970 (Baskıda). Ayrıca Hartner, W. The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies. Ars Islamica V, 2. 1938. s. 113.

⁴ Öney, G. Sun and Moon Rosettes.

⁵ İbn ül Ezrak, Tarih ül Meyyafa-rikin ve Amid. H. 572. Varak 187 b - 188 a.

⁶ Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der Islamischen Kunst. In Memoriam Ernest Diez. Istanbul 1963. s. 142.

çörtenin başın önünde yer alan bir insana tos vurduğu görülür. Ölçüler 0.60 × 0.60 m. Resim 4 a, b. de yerde görülen bu parça restorasyondan sonra eski yerine konmuştur. Çörtlen şeklindeki taşın her iki yan yüzünde boğa başı yüksek kabartma olarak cepheden verilmiştir. Sağ yan yüzde baş daha iyi durumdadır. Sivri kulaklar, iri badem gözler, altta büyük yuvarlak deliklerle iri burun bariz olarak görülür. Boğanın kısa boynu ve bükük vaziyette olan ön ayağının bir parçası da seçilmektedir. Boğa kabartmasının önündeki insan figürü tam cepheden ve açık bacaklarıyla çömeli vaziyette verilmiştir. Baş kısmı kırıktır. Sağ taraftaki el göğüs üzerinde muhtemelen bir şey tutmaktadır, üst kısım kırık olduğundan ne tuttuğu anlaşılmaz. Sol taraftaki el bele dayanmıştır. Figür kaftan ve şalvar giymiştir. Eş bir kabartma büyük ihtimalle portalin sağında bugün kırık olan çıkıntı yerde bulunmaktaydı. Bu çörtende de Cizre köprüsü kabartmasında olduğu gibi boğa burcu ile çömelmiş insan figürü şeklinde ay gezegeninin birlikte verilmiş olması mümkündür. Figürün elinde ne tuttuğu belli olsa daha katıyetle söyleyebilirdik.

Çörtenin avlu portalindeki kitabeye göre Gıyaseddin Keyhusrev II devrinden olması gerekir. (1240)⁷.

e) *Karatayhan Boğa-İnsan Kabartması* (1240) Resim 5.

Karatayhan'ın avlu portali sağ dış yüzünde, arslan kabartmalı sütun başlığının üzerinde cepheden stilize boğa başı kabartması vardır. Arabeskler içinde yer alan boğanın boynuzları bitki motifi ile karışmaktadır. Sivri kulaklar yanlara doğru uzanır, gözler badem biçimi iridir. Takribî ölçüler: 0.30 × 0.30 m. dir. Başın üstünde yine arabeskler içine gizlenmiş rozet şeklinde bir insan başı kabartması görülür⁸. Bu birleşmede de boğa burcu ile insan başının bir arada verildiğini tahmin etmekteyiz. Kabartmalar diğer Karatayhan örnekleri gibi II. Gıyaseddin Keyhusrev (1240) devrindedir.

Boğa-İnsan Kabartmaları ile İlgili Kıyaslamalar:

Bu şekilde boğa-insan kabartmalarını daha önceki devirlerde islâm sanatında görmemekteyiz. Abbasilerin 9. asırdan Cevsak'ül

⁷ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts. Berlin 1962. No. 32, s. 122.

⁸ Öney, G. Sun and Moon Rosettes... Fig. 20.

⁹ Herzfeld, E. Die Malereien von Samarra. Die Ausgrabungen von Samarra Bd. III. 1927. Taf. V. VI, s. 16.

Hakanî sarayı fresklerinde Sasani etkili boğa güreşi sahnesi bu örnek-
lere en yaklaşan tasviridir, fakat burç sembolü ile ilgisi yoktur⁹. Burada
diz çöken bir insan figürü boğayı boynuzlarından tutarak alt etmeğe
çalışır. Aynı konunun, kabartmalarında Abbasî sanatı etkileri gösteren
Van civarındaki 10. asır başından Achtamar kilisesinde görülmesi
enteresandır¹⁰. Boğa-insan kabartmaları İran Selçuk el sanatlarında
Anadolu'da olduğu gibi burç-gezegen birleşimi olarak görülür. Ana-
dolu'nun aksine İran'da burç gezegen sistemi tam olarak gösterilir¹¹.

Boğa-İnsan Kabartmalarında Sembolik Durum :

Yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi boğa-insan birleşiminde
Diyarbakır kalesindeki kale karakterine uyan tahtla ilgili sembolik
durum haricinde boğa burcu-ay gezegeni birleşimi verilmektedir.
Karatayhan çörteneindeki boğa-insan tasvirinin burç-gezegen ikilisi
olması mümkün olduğu gibi, daha sonra tanıtılmakta olan boğa-
arslan mücadelesindeki gibi ikili zıt prensibin mücadelesi (iyilik-
kötülük, düşman-yerli) de tasvir edilmiş olabilir. Figürün kırık el
kısmı bu hususta bizi şüphede bırakır.

Diyarbakır kalesinde altta yer alan aslan çifti, Cizre köprüsün-
de muhtelif burç tasvirleri arasında arslan-insan rozeti ikilisinin
mevcudiyeti, Karatayhanda portalin iki yanında yer alan arslan
başı çörtener ve yine Karatayhan portalinde boğalı kabartmanın
altındaki arslanlı sütün başlığı, bu tasvirlerde arslanın da özel bir yeri
olduğuna işaret eder. Bilindiği gibi taht sahnesinde kuvvet, kudret
sembolü olan arslan aynı zamanda güneş, aydınlık sembolüdür ve
Selçuk sanatında arslan burcunun tasvir edildiği çok bol örnekler
vardır¹². Arslanın mevcudiyeti de bu figürlerin burada burç sembolü
olarak kullanılmış olması ihtimalini kuvvetlendirir.

II. BOĞA - ARSLAN KABARTMALARI.

Eski Şarkta Ahamenid saraylarından itibaren görülmeğe başlanan
arslan kabartmaları ile mücadele halinde verilen boğa tasvirleri
Anadolu Selçuk'larında en kalabalık boğalı gurubu teşkil eder. Bu

¹⁰ Otto-Dorn, K. Türkisch Islamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Achtamar. Anatolia VI. Ankara 1961. Abb. 13. s. 25.

¹¹ Pope, A. U. A Survey of Persian Art. London-New York. 1938. Bd. V. PL. 638, 656 A. 713. Bd. VI. Pl. 1301 A, B, 1311 C, D, 1312 D, E, 1314 A, 1317 A, 1328, 1331, 1334, 1336 A, B.

¹² Aynı.

kabartmalarda genellikle altta kalan boğa yenilmiş durumdaki hayvandır.

a) *Diyarbakır Ulu Camisinde Boğa-Arslan Mücadelesi* (1178-1180 den önce) Resim 6.

Diyarbakır Ulu camisinde doğu giriş kapısında, portalin meydana bakan dış yüzünde, kemerin iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş arslan-boğa mücadelesi sahnesi görülür¹³. Yüksek kabartmanın ölçüleri 1.00×0.80 m. dir. Kabartmalar kemerin içine dönük durumdadır, üzerlerinde kalın kûfi yazı bordürü uzanmaktadır. Kitabede Nisanoğlu vezirlerinden Abu'l Kasım Ali bin al Hasan adı geçer, 1179-1180 de ölmüştür¹⁴. Arslanların başı cepheden, gövdeleri profildendir. Başta sivri kulaklar, iri gözler, yassı büyük burun, sarkık yanaklarla tipik Selçuk arslanlarının stil özelliğini ortaya koyarlar. Arslanlar kuvvetli pençeleri ile boğanın sırtından kavramışlardır. Altta yenilen hayvan olarak verilen boğalar tamamen cepheden canlandırılmıştır. Gövde ortasında ve boyun kısmında tamamen ornamental olan çizgiler Avrasya hayvan mücadele sahnelerindeki figürleri hatırlar. Ön bacakların ve tek arka bacağın gövde altında toplanması da aynı stilin etkisini belirtir¹⁵.

b) *Cizre'den Boğa-Arslan Mücadele Kabartması* (12. asır) Resim 7.

Diyarbakır müzesinde 386 Env. no. da kayıtlı Cizre'den gelme bazalt taşı üzerinde benzer bir hayvan mücadele sahnesi görülür. Ölçüler 0.45×0.45 m. kalınlık 0.20 m. dir. Alçak kabartmada altta sağa dönük vaziyette boğa, üstte sola dönük vaziyette baş profilden olmak üzere arslan kabartması yer almaktadır. Arslan boğanın kuyruğunu ısırmaktadır. Ters durumda mücadele etmektedir. Çok stilize verilen hayvanlar Selçuk stiline uygundur. Boğanın dış bacakları vücudun altına doğru İskit hayvan stiline uygun şekilde toplanmıştır¹⁶. Taşın dört kenarında hafif kabartma düz bir bordür mevcuttur.

¹³ van Berchem, M.-Strzygowski, J. Amida. Heidelberg 1910. s. 67. Fig. 24. Pl. XVI. Kitabe No. 24. Ayrıca bak. Hartner, W.-Ettinghausen, R. The Conquering Lion, the Life Cycle of a Symbol. Oriens 17. Leiden 1964. s. 165.

¹⁴ van Berchem, M.-Strzygowski, J. aynı.

¹⁵ Rice, T. T. The Scythians. London 1957. Fig. 5, 22, 23, 24, 25, 28, 59, 61.

¹⁶ Cizre'de arslan tarafından yenilen boğanın politik bir emblem olduğunu Artuklu Davud bin Sukman bin Artuk'a ait Insbruck'ta bulunan emaye kab üzerindeki figürler gösterir (1114-1144). Hartner, W.-Ettinghausen, R. The Conquering Lion. s. 166.

tur. Sağ yan yüzde ayakta duran bir insan kabartması vardır. (Resim 8). Figür çok kaba işlenmiştir ve kaftan giymiştir. Bu kabartmanın mücadele sahnesi ile ilgisi hususunda bir şey söyleyemeyiz. Bu taşın da Diyarbakır Camisi örneği gibi 12. asırdan olduğunu tahmin ediyoruz.

c) *Harput İçkalede (Süt Kalesi) Boğa-Arslan Mücadelesi* (12. asır). Resim 9.

Harput İç kalesinde kuzey cephesi kulesinin şehre bakan yüzünde, köşeye gelmek üzere sonradan yerleştirilmiş bir taş üzerinde alçak kabartma olarak boğa-arslan mücadelesi sahnesi görmekteyiz. Ölçüler 1.10×0.60 m. Her iki hayvan da profilden verilmiştir. Arslan üstte boğanın boynundan ısırmaktadır. Ön bacak boğanın gövdesini orta yerde düz olarak keser. Kuyruğu arkaya doğru düz uzanır. Hiçbir vücut detayı işlenmemiştir. Boğa arslandan kurtulmak istercesine başını ters olarak geriye çevirmiştir, boynuzlar aşağıya bakar. Bu duruş bize yine Avrasya hayvan stilineki tasvirleri hatırlatır. Kabartmaların etrafında hafif profilli bir çıkıntı çerçeve meydana getirmektedir. Gabriel yanlış olarak bu sahne için islâmî olmayan bir fil-boğa mücadelesi demektedir¹⁷.

Kaidesi antik olan kale 12. asırda yenilenmiştir. Bu kabartmaların da Artuklu devrinden olduğunu söyleyebiliriz. İbrahim bin-i Ebu-bekir 1185 ve Nizameddin İbrahim 1206 da kaleyi onarmıştır¹⁸.

d) *Diyarbakır İçkalede Boğa-Arslan Mücadelesi* (1207/8) Resim 10.

Diyarbakır İçkaleyi şehirden ayıran Dicle ve Oğrun kapı diye adlandırılan kapıda, portal kemerinin sol ayağında, neshî kitabe bordürünün bitim yerinde oldukça harap boğa-arslan mücadele kabartması vardır. Bu yüksek kabartmanın bir eşi de muhakkak ki eskiden sağ ayakta yer almaktaydı. Ölçüler 0.95×1.00 m. Ulu camide olduğu gibi arslan üstte muzaffer hayvan, boğa altta yenilen hayvandır. Gayet stilize kaba işlenen hayvanlarda tahrip olmadan Ulu cami örneği ile benzerlik olduğu muhakkaktır. Arslan başı boğanın baş tarafına gelmek üzere mücadele etmektedir. Her iki hayvanın da başı tahribolmuştur. Artuklu Sultan Mahmud devrinden olan kabartma 1207/8 tarihlerindedir¹⁹.

¹⁷ Gabriel, A. *Voyages Archéologiques* I. s. 260. Fig. 193.

¹⁸ Sungurluoğlu, I. *Harput Yollarında*. Cilt. I. İstanbul 1958. s. 262-266.

¹⁹ van Berchem, M.-Strzygowski, J. *Amida*. s. 376. Abb. 329. Ayrıca, Gabriel, A. *Voyages Archéologiques*. . . . s. 153, Fig. 124. Kitabe No. 73.

e) *Nusaybin'den Boğa-Arslan Kabartması* (12. asır) Resim 11.

Şam Millî Müzesinde taş eserler salonunda Env. No. 4796 da kayıtlı Nusaybin'den getirilmiş bir taş üzerinde alçak kabartma ile önde boğa, arkada yarım olarak arslan kabartması görülmektedir. Ölçüler 0.46×0.25 m. dir. Sola yönelmiş kabartmalarda tamamen profilden verilen boğa gövdesi altında toplanan ön bacakları ile dikkati çeker. Görüldüğü gibi Avrasya hayvan stiline bu özelliği Selçuk hayvan mücadele sahnelerinde tekrarlanmaktadır. Boğanın sırtı üzerinde görülen sarmaşık tarzında süsleyici hatlar hayvan figürleri ile ilgili değildir. Boğayı kovalayan arslanın vücudu profilden başı cepheden verilmiştir. Başta şişkin yanaklar, yassı burun ve stilize ifade Selçuk stiline uygundur. Arka gövdenin tasvir edildiği ikinci taş mevcut değildir. Kabartmaların etrafını üç kenarda hafif kabartmalı yassı bir bordür çevirir. Taşın Diyarbakır örnekleri gibi 12. asırdan olduğunu tahmin ediyoruz.

f) *Konya Kalesinden Boğa-Arslan Kabartması* (1221 ?) Resim 12

Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Konya kalesinden getirilmiş Env. no. 891 de kayıtlı taş kabartma üzerinde önde boğa (belki de başka bir boynuzlu hayvan) arkada arslan olmak üzere sağa koşan hayvan kabartmaları yer almaktadır²⁰. Ölçüler 1.50×0.77 m. kalınlık 0.34 m.dir. Kabartmalar oldukça tahrip olmuştur, profilli bir silmenin altında yer almaktadır. Hayvanlar Konya Alâeddin sarayına ait alçalarda olduğu gibi birbirini kovalayan hayvan frizi şeklindedir. Boğanın arkaya uzanan kıvrık uzun boynu dikkati çeker. Arslan kabartmasında tahribat dolayısıyla hiçbir detay seçilmez, sadece konturları ile belirtilmiştir. Taşın Alâeddin Keykubad devrinden olduğunu kabul ediyoruz.

g) *Diyarbakır Ulu Camisinde Boğabaşı ve Arslanbaşı Konsollar.* (12. asır) Resim 13.

Daha önce bahsi geçen Diyarbakır Ulu camisi giriş portalinin iç yüzünde sol tarafta, ilk sütun başlığının üzerinde bir boğa başı görülür (Resim 13). Ölçüler takriben 0.15×0.15 m. derinlik 0.10 m. dir. Boynuzlar ve küçük gözler, hafif aralık ağız bariz olarak seçilir²¹.

²⁰ Baer, E. A Group of Seljuk Figural Bas Reliefs. Oriens. 20. Leiden 1967. Pl. VIII, 1.

²¹ Fatımî devrinden (1087) Bab-el Futuh sütun başlığında boğa başı bu örneği hatırlatır. Creswell, A. C. The Muslim Architecture of Egypt. I. Oxford 1952. Pl. 66, b.

Portalın sağ tarafında aynı şekilde bir arslan başı görülür. Camiye bitişik Mesudiye medresesinin ana eyvan kemerinin ortasında eş şekilde bir boğa başı, cami avlusunda batı revakının doğu kısmında beşinci ve altıncı sütunun üzerinde yine birer arslan başı vardır. Şu halde boğa ve arslan ikilisi eserin içinde de değişik bir sistemle tekrarlanmaktadır.

Boğa-Arslan Figürleri İle İlgili Kıyaslamalar :

Boğa-arslan mücadele sahnelerine bilhassa Eski Şark sanatında (Ahamenitlerde, Asurlularda, Sasanilerde) ve antik sanatta rastlarız²². Fakat Anadolu Selçuk örneklerine stil bakımından benzerlik gösteren mücadele sahneleri Avrasya hayvan sanatında arslan-dağ keçisi veya ren geyiği mücadelesi şeklinde görülmektedir²³. Boğanın yerini alan bu hayvanlar da aynı sembolik maksatla kullanılmıştır²⁴. Bu motifin islâm sanatına geçişi kanaatimizce Eski Şark sanatı ve Avrasya hayvan stili yoluyla olmuş, birçok detaylarda ve stil özelliklerinde genellikle Selçuk figür sanatında olduğu gibi Avrasya etkisi ağır basmıştır.

Emevilerin Hırbet el Mefçir sarayı hamamında, taban mozayığında gazel-arslan mücadelesi 8. asırdan islâm sanatına ait en erken örnektir²⁵. Burada stil bakımından erken hıristiyan devri mozayiklerindeki arslan-boğa tasvirlerinin etkisi görülür²⁶. Selçuk örneklerine daha yaklaşan stilize bir üslûpla verilmiş boğa-arslan figürleri Abbasi sanatında bollaşır. Bu örneklerin bilhassa Anadolu topraklarında bulunuşu enteresandır. Diyarbakır kalesi Harput kapısı yanındaki nişte boğa, kuş ve arslan figürleri ile birlikte işlenmiştir²⁷. Kabartmalar 909 Muktadır devrindedir.

Diyarbakır kalesine ait yine aynı devirden bir kabartmada çok stilize arslan ve boğayı karşılıklı görürüz (Resim 14). Bu şekilde çok

²² Hartner, W.-Ettinghausen, R. The Conquering Lion. S. 161-164.

²³ Rice, T. T. The Scythians. London 1957. Fig. 3-5, 9, 40, 47, 50, 51, 53.

²⁴ Hartner, W.-Ettinghausen, R. aynı. S. 164.

²⁵ Hamilton, R. W.-Grabar, O. Khirbet al Mafjar, Oxford 1959. s. 228-232, Pl. LV. 1, 5.

²⁶ Hartner, W.-Ettinghausen, R. aynı. Fig. 7.

²⁷ Gabriel, A. Voyages Archéologiques s. 162, 163. Fig. 103. Vol. II. Pl. LXVIII, 4, 5, 6. ayrıca bak. van Berchem, M.-Strzygowski, J. Amida. s. 17, Pl. III, 1.

stilize boğalara Abbasi devrinde 9.-10. asırlarda bir lüster tabak üzerinde siluet halinde rastlarız²⁸.

Abbasilerde görülen kaba ve stilize üslûbla işlenmiş arslan-boğa tasvirleri büyük ihtimalle Abbasilerin aracılığı ile doğu Anadolu Ermeni ve Gürcü sanatına da intikal etmiştir. Ermeni mimarisi figürlü kabartmalarında Abbasi kanalıyla doğu etkilerini en kuvvetli şekilde ortaya koyan Ahtamar kilisesi bunu açıkça gösterir²⁹. 10. asırdan Tortum'un 12 km. güneyinde Haho köyü kilisesi ön mekânında, iç kısımda portalin solunda yer alan boğa-arslan mücadelesi kabartması stilize kaba üslûbuyla Abbasi örneklerine benzer (Resim 15)³⁰. Yine 10. asırdan Tortum civarında Ösk kilisesinin kuzey duvarında, aynı stili devam ettiren bir arslan ve boğa (Resim 16), batı duvarında ise pencere kemerinin üstünde boğa-arslan mücadelesi ve grifonlar görülür (Resim 17). 11. asırdan Nicorzmanda kilisesi³¹, 13. asırdan Macaravank³² kilisesi boğa kabartmaları, 13. asırdan Géghard kilisesi boğa-arslan mücadelesi sahnesi³³ daha geç örnekler olarak Selçuklu kabartmalarına yaklaşan bir stilde verilmişlerdir.

11.-12. asır Fatimî fildişi işçiliğinin çeşitli hayvan mücadele sahnelerinde Anadolu Selçuk boğa-arslan mücadele sahnelerine en yakın paralelleri buluruz. Berlin Dahlem müzesinde bulunan iki fildişi plaka üzerindeki mücadele sahneleri buna örnektir (Resim 18)³⁴. Selçuk'lular devrinden Musul'da Bedreddin Lulu'ya ait kale duvarlarında yassı kabartma boğa-arslan mücadelesi mimarî sahasında Anadolu Selçuk örneklerine benzeyen bir misaldir³⁵. Hayfa müzesinde, Paris Louvre'da, New York Metropolitan Museum of Art'da bulunan İran Selçuk'lularına ait taşlarda enteresan arslan-boğa sahnelerine rastlanmaktadır³⁶.

²⁸ Otto-Dorn, K. Die Kunst des Islam. Baden-Baden. 1964. s. 73. Fig. 433.

²⁹ Otto-Dorn, K. Türkisch Islamisches Bildgut in den Figuren-reliefs von Ahtamar.

³⁰ Baltrusaitis, J. Etudes sur l'art Médieval en Géorgie et Arménie. Paris 1929. Pl. LXIII.

³¹ aynı. Fig. 80.

³² aynı Fig. 75.

³³ aynı Pl. LXII, 97.

³⁴ Resmi göndermek lütfunda bulunan Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Museum für Islamische Kunst'da Dr. J. Zick'e teşekkürü borç bilirim.

³⁵ Sarre, F. Herzfeld, E. Archäologische Reise in Euphrat und Tigris Gebiet II. Berlin 1911. s. 213. Abb. 228.

³⁶ Baer, E. A Group of Seljuq Figural Bas Reliefs. Pl. III, 1. Pl. V, 2. Pl. VI.

Yukarıdaki kıyaslamalardan sonra Eski Şark, Antik ve Avrasya hayvan stili kanalıyla islâm sanatına giren boğa-arслан motifinin Anadolu Selçuk'lularında daha ziyade Avrasya hayvan stili özellikleri gösteren stilize bir üslûpla işlendiğini söyleyebiliriz. Daha stilize ve kaba örnekler veren Abbasî ve Ermeni boğa-arслан tasvirleri aynı köklerden etkilenen ara örnekler olarak dikkate değer.

Boğa-Arslan Tasvirlerinde Sembolik Durum:

Yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi boğa-arслан ikilisi daha ziyade mücadele sahneleri ile ilgili olarak işlenmiştir. Boğa arslan tarafından yenilen, kovalanan hayvan durumunda olmak üzere verilmiştir. Boğa, tavşan ve diğer boynuzlu hayvanlar (bilhassa geyik) genellikle ayı sembolize ederler³⁷. Şu halde tanıttığımız kabartmalarda ay sembolü olan boğalar, aydınlık, güneş sembolü olan arslanlarla mücadele etmekte ve yenilmektedir. Bu mücadeleyi iki zıt unsurun mücadelesi şeklinde genişletebiliriz. Bu iyiliğin kötülüğe, karanlığın aydınlığa, yerlinin düşmana üstünlüğü de olabilir.

Leo ve Taurus (arслан-boğa) M.Ö. 4000 de Persepolisten beri (Ahamenitlerde, Asurlularda) Zoroastrian ve Asur takviminin en önemli gününün, yani tarım yılının başlangıcı (Nevrus) sembolü yerine kullanılmıştır³⁸. Güneşin (arслан) taurus (boğa) burcuna girmesi ile bahar bayramı, yani tarım yılı (Nevrus) başlamış olur. Bu astrolojik olayın resimle sembolize edilmesi iki hayvanın mücadelesi şeklinde verilmiş olmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi bu mücadele muhakkak ki islâm sanatında muhtelif zıt prensipler için de kullanıldı. Max van Berchem'e göre Diyarbakır kalesinde aslan-boğa mücadelesi ile Nisanoğullarının (arслан) İnalğullarına (boğa) galibiyeti tasvir etmektedir³⁹. Bu durumda arslan tahti, politik ve askerî gücü, boğa karşı hâkimiyeti sembolize eder. Genellikle Selçuk figür sanatını etkilendiren Orta Asya şaman kavimlerinde de benzer inanışlar vardır. Yakut'lara göre şamanlar birbirleriyle hayvan kılığında mücadele ederler⁴⁰.

³⁷ Schmidt, W. Der Ursprung der Gottesidee 1949. s. 430.

³⁸ Hartner, W. Ettinghausen, R. aynı. s. 161-164.

³⁹ van Berchem, M. Strzygowski, J. Amida. s. 66-68.

⁴⁰ Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957. s. 161.

III. BOĞA - GERGEDAN KABARTMASI.

Konya Kalesinden bir kabartma (1221 ?) Resim 19

Konya İnce Minereli Medrese müzesinde Konya kalesinden getirilmiş mermer taş üzerinde eğri kesim tekniği ile işlenmiş kabartma boğa ve tek boynuzlu, arslan gövdeli kanatlı bir gergedan tasviri görülür⁴¹. Ölçüler 1.30 × 0.55 m. kalınlık 0.30 m. Env. no. 888. Kabartmalar üstü profilli bir silmenin altında yer almaktadır. Hayvanların her ikisi de sağa koşmakta, gergedan boğayı kovalamaktadır. Öndeki boğa tasvirinde çift boynuz, sırtta hörgüç gibi bir kabarıklık ve kısa kuyruk dikkati çeker. Kanattaki volutlar, bacağıın gövde ile birleştiği kısımda süsleyici volutlu hat, kuyruğun ejder başıyla son buluşu Avrasya hayvan stilinden gelen tipik özelliklerdir.

Boğa-Gergedan Tasviri ile İlgili Kıyaslamalar.

12. asrın ortalarından itibaren islâm devri İran, Irak, Suriye el sanatlarında rastlanan gergedan tasvirlerinin Anadolu Selçuk örnekleri ile stil beraberliği şaşırtıcıdır. İran'dan 12. asırdan bir bakır kakma kabdaki gergedan⁴², yine İran Selçuk'lularına ait 13. asırdan bir lüster çini üzerinde fili kovalayan gergedan⁴³ (Berlin Dahlem Müzesi) oldukça erken örneklerdir. Bu konu Boston Museum of Fine Arts'da aynı devir ve bölgeden bir çini üzerinde tekrarlanmaktadır⁴⁴. Konya İnce Minareli Medrese müzesinde 887 Env. no. da kayıtlı Konya kalesinden getirilmiş bir Selçuklu devri taşı üzerinde yine fili kovalayan gergedan yer alır. Suriye'den 13. asrın ilk yarısından bronz üzerine gümüş kakma bir kâse üzerinde arslana hücum eden gergedan⁴⁵, aynı devir ve bölgeden Leningrad Ermitage müzesinde bulunan bir kab üzerinde fili kovalayan gergedan⁴⁶, Suriye'den (1300) Aziz Ludwig vaftiz kabı olarak isimlendirilen bronz üzerine kakma kabda (Paris Louvre müzesi) fili kovalayan gergedan başka önemli örneklerdir⁴⁷. Bütün bu tasvirlerde gergedan Anadolu Selçuk

⁴¹ Ettinghausen, R. *Studies in Muslim Iconography I. The Unicorn*. Washington 1950. Pl. 3, 18.

⁴² aynı. Pl. 4.

⁴³ aynı. Pl. 18 üst.

⁴⁴ aynı. Pl. 19 alt

⁴⁵ aynı. Pl. 3.

⁴⁶ aynı. Pl. 18 orta.

⁴⁷ aynı. Pl. 19 üst.

örnekleri gibi hayalî olarak canlandırılmıştır. Bu bölgelerde gergedan bulunmadığından bu husus bizi şaşırtmaz.

Boğa-Gergedan Kabartmasında Sembolik Durum.

Gergedan islâm sanatında en kuvvetli ve çabuk kızan hayvan olarak tasvir edilmiştir. Boğa-gergedan ikilisinin boğa-arслан ikilisine eş bir sembolik fonksiyonla kullanıldığı şüphesizdir. Gergedan da arslan gibi hayvanların kralı olarak kabul edilir, hattâ arslanı, fili bile yendiği inancı vardır⁴⁸. Al-Kazvini'nin eserinde de (13.asır) üstün bir hayvan olarak sık sık gergedanın bahsi geçer, aynı zamanda boynuzunun zehiri alt edici, iyileştirici hassası olduğu belirtilir⁴⁹. Gergedan rüyada görülürse kuvvetli, zalim bir hükümdarı sembolize eder, harp ve entrika alametidir, şeytanî kuvveti temsil eder⁵⁰.

IV. BOĞA - KARTAL KABARTMASI

a) *Diyarbakır Kalesi Urfa Kapısı* (1183/84) Resim 20

Diyarbakır kalesinin batı cihetinde, Urfa kapısında, portalin üzerindeki yay şeklindeki kitabenin tepesinde yüksek kabartma ile boğa başına basan bir kartal görülmektedir⁵¹. Boğanın altında bir halka vardır. İki kabartmanın bir arada ölçüleri 0.75 × 0.55 m.dir. Kartal da boğa başda cepheden verilmiştir. Kitabeye göre kabartma Karaarslan oğlu Artukoğlu Muhammed zamanında 1183/84 yapılmıştır. M. van Berchem'e göre bu kabartma ile Artukoğullarının İnaloğullarına galibiyeti belirtilmiştir⁵².

Boğa-Kartal Tasvirleri İle İlgili Kıyaslamalar.

Kartal-boğa mücadele sahneleri görüldüğü gibi Anadolu Selçuk'lularında tek bir örnekle karşımıza çıkar. Bu motif bilhassa 11.-12. asır Fatimî cam ve fildişi işçiliğinde kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi şeklinde görülür (Bak Resim 18). Tavan boyamalarında Fatimî sanatı etkileri aksettiren (1140) Palermo Capella Palatina'da benzer kartal-geyik mücadelesi sahnesi görülür⁵³ (Resim 21). 9.-10. asırdan

⁴⁸ aynı s. 29.

⁴⁹ aynı s. 58, 109.

⁵⁰ aynı s. 58.

⁵¹ van Berchem, M.-Strzygowski, J. *Amida*. s. 78, 82. Fig. 28. Ayrıca bak. Gabriel, A. *Voyages*. . . I. s. 144, 166. Fig. 136. Vol. II. Pl. LIII, 2. Kitabe No. 66.

⁵² aynı.

⁵³ Monnered de Villard, U. *Le Pittura Musulmane Al Saffito Della Capella Palatina*. Palermo-Roma. 1950.

bir Nişapur tabağında çok stilize kuş (kartal ?) boynuzlu hayvan (oğlak ?) mücadelesi (Resim 22) erken islâm sanatında bu konunun işlendiği nadir örneklerdendir⁵⁴. Samarra Cevsakül Hakani sarayı (9. asır) fresklerinde ise kartalın aynı sembolik maksatla kullanılan tavşana hücum ettiği görülür⁵⁵. Bu konu Anadolu'da Hititlerden beri bilinmekle beraber verilmiş stili tamamen farklıdır. Avrasya hayvan sanatında çok yaygın olan kartal mücadele sahnelerinin stil bakımından Selçuk örneklerine en yaklaşan tasvirler oluşu enteresandır. Bilhassa yelpaze dilimli kuyruğu, pullu gövdesi, başta sivri kulakları ile Anadolu Selçuk kartallarını çok hatırlatan⁵⁶ Sibiry'a'da bulunmuş tarihini bilmediğimiz altın kartal-oğlak mücadelesini buna örnek verebiliriz⁵⁷ (Resim 23). Kartal oğlağı pençeleri altında tutar, oğlak Selçuk boğa figürlerindeki gibi bacaklarını gövde altında toplar. Bilhassa Moğolistan Pazirik kurganlarına ait (M.Ö. 5-3) buluntularda bu konu çok tekrarlanır⁵⁸. Çok benzer bir stille işlenmiş kartal-boynuzlu hayvan veya tavşan mücadelesi doğu Anadolu Ermeni, Gürcü sanatına da intikal etmiştir. Daha önce bahsi geçen 10. asırdan Haho (Hahoul) ve Koutais kiliselerinde de oğlağı ve tavşana hücum eden kartallar görülür⁵⁹. Daha geç bir örnek olan (1215) Ani St. Grégoir kilisesi kabartmaları arasında kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi

⁵⁴ The C. L. David Collection. Copenhagen. Tabağın çapı 16 cm. Resmî göndermek lütfunda bulunan Andre Léth'e teşekkürü borç bilirim.

⁵⁵ Herzfeld, E.-Sarre, F. Die Malereien von Samarra. . . . Taf. XII, XIV.

⁵⁶ Anadolu Selçuk Kartalları için bak. Öney, G. Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. Die Figurenreliefs an der Hudavent Hatun Türbe in Niğde. Belleten. XXXI, 122. Ankara 1967. s. 148, 159-161. Öney, G. Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. Über Eine Ortukidische Lebensbaum Darstellung. Vakıflar VII. İstanbul 1968. Resim 4. Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Fig. 22-27, 29-32. Öney, G. Anadolu'da Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları. Tombstones with bird, double headed eagle, falcon and lion figures in Anatolia in the Seljuk tradition. Vakıflar VIII. Ankara 1969 (baskıda). Öney, G. Die Karree-Fliesen in Kobadabad Grossenpalast. Arch. Anzeiger. 1969. Berlin (baskıda).

⁵⁷ Rice, T. T. aynı eser. Fig. 46. s. 245.

⁵⁸ Aynı eser s. 163, 168. Fig. 27, 29, 55-60. Ayrıca bak. Phillips, E. D. The Royal Hordes Peoples of the Steppes. London 1965. s. 84, Fig. 91.

⁵⁹ Baltrusaitis, J. aynı. Fig. 83, 85, 86. Pl. XXXVIII, 1.

kilisedeki bütün kabartmalar gibi tamamen Selçuk hayvan figürleri stilini aksettirir (Resim 24).

Fatımî örnekleri haricinde Selçuk öncesi islâm sanatında ender olan kartal-boğa (boynuzlu hayvan) mücadele sahnelerinin Selçuk stiline benzer üslûpla Avrasya hayvan stilinde bol görülmesi dikkatimizi çeker. Büyük ihtimalle Selçuk figür sanatına stil ve sembol bakımından etkilerde bulunan Avrasya sanatı bu figürlere de kaynak olmuştur. Doğu Anadolu Ermeni örneklerinin de aynı kaynaklardan etkilenmesi mümkündür.

Boğa-Kartal Kabartmalarında Sembolik Durum.

Boğa-kartalda iki zıt prensib mücadelesinin tasvir edildiği şüphesizdir. Kartal da arslan gibi aydınlık, kuvvet, hâkimiyet sembolü olan bir tasvirdir. Kartal daima ay ve düşman sembolü boğayı yenmiş durumda verilmektedir.

V. BOĞA - EJDER KABARTMALARI

a) *Ani Kalesi Boğabaşı-Ejder Kabartmaları.* (1072-1110) Resim 25, 26.

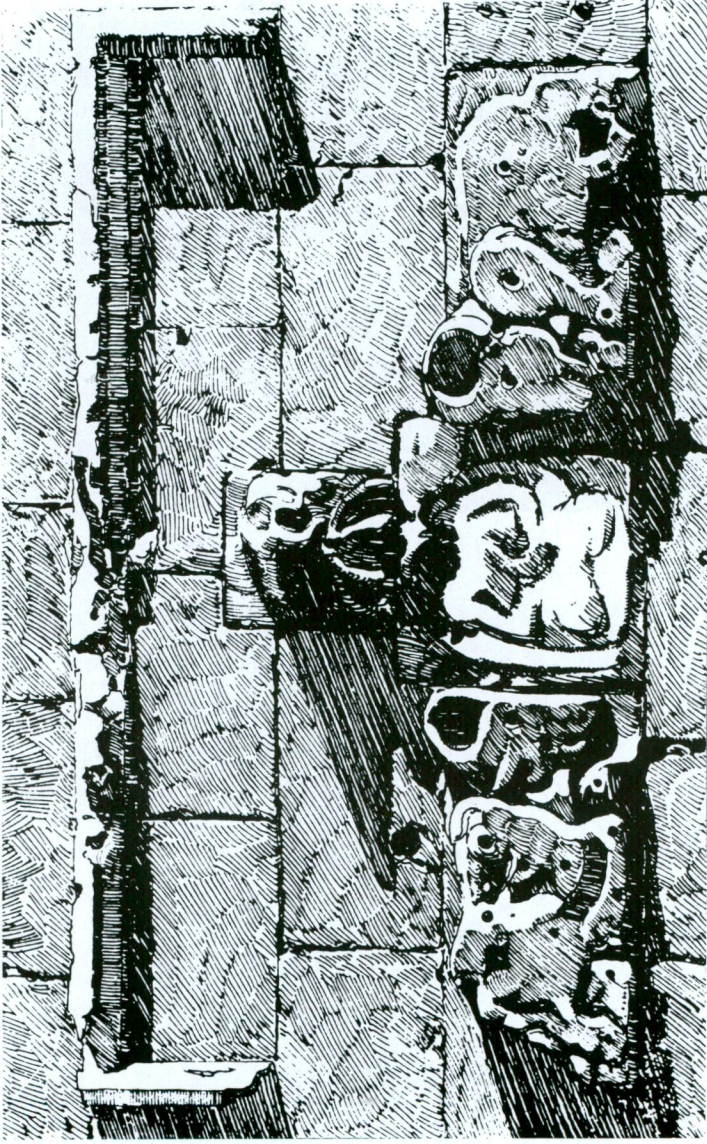
Ani kalesinin kuzey taraflarında Orta kapının solundaki ve Satrançlı kapının solundaki burçların üzerinde karşılıklı simetrik yerleştirilmiş ejder ve aralarında boğa başı kabartmaları mevcuttur⁶⁰. Kabartmalar kale burçlarının üçte iki yüksekliğinde yer almaktadır. Cepheden verilen boğa başlarından ikincisinde ağızda halka görülür.

b) *Kesikköprühan Boğabaşı-Ejder Kabartmaları* (1268-69) Resim 27.

Kırşehirin 18 km. güneyindeki Kesikköprü hanının dış sol yüzünde pencere üzerinde, iki ejder arasında boğa başı görülmektedir⁶¹. Çok kaba olarak işlenmiş kabartmada ejderlerin kısa gövdeleri boğanın ağızında son bulur. Boğa başı cepheden verilmiştir. Han III. Gıyased-

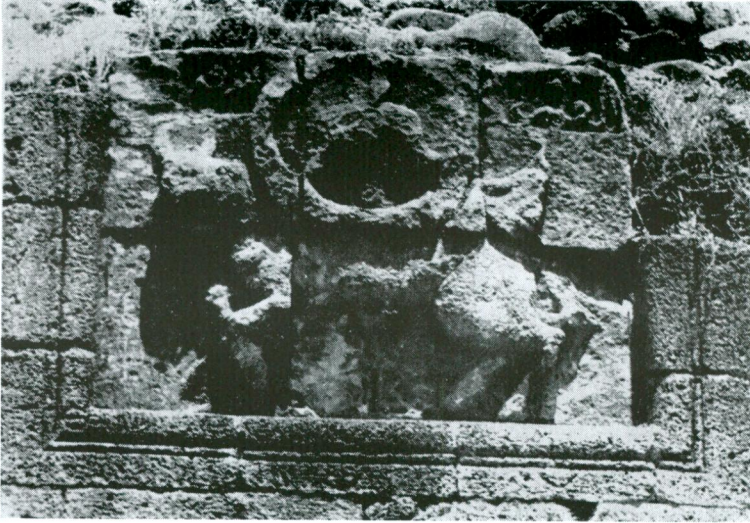
⁶⁰ Öney, G. Anadolu Selçuklu Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten. XXXIII, 130. Ankara 1969. s. 183, 206, Fig. 28, 29. Kale burçları 1071-1110 tarihlerinde Alpaslan adına Ani'de hüküm süren Şeddat'lılardan Ebû-Şuca Menuçahr tarafından yenilenmiştir. Kabartmalar bu devirdendir. Esas temeller Bagradlı II. Simbad'a aittir. Annesi Bagradlı kendi Şeddatlı olan Menuçehr 1064 de Ani'yi Alpaslan'dan devir alınca her iki hâkimiyetle de iyi geçinmiştir. Kırzioğlu, F. Kars Tarihi I. İstanbul 1953. s. 359, 362.

⁶¹ Öney, G. Dragon Figures... s. 184, 207, 208. Fig. 31. Ayrıca bak. Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... No. 21. s. 75-77.

Resim 1 : Diyarbakır Dışkalede Boğa-İnsan-kartal kabartmaları (1088) (Gabriel'den)

Fig. 1 : Bull-man-eagle reliefs on the Outer Fortress, Diyarbakır (1088) (after Gabriel.)

Res. 2 — Cizre köprüsünde Boğa-İnsan (ay) kabartması (1164)
Fig. 2 — Bull-man (moon) relief at Cizre Bridge (1164)

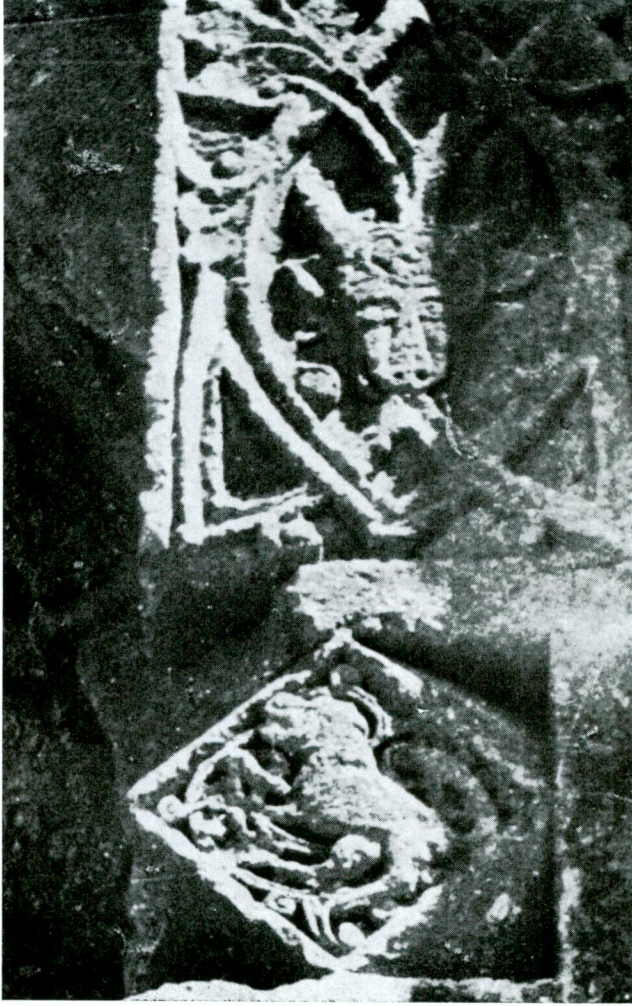
Res. 3 — Erzurum Emîr Saltuk kümbetinde boğabaşı-insanbaşı. (12. asır)
Fig. 3 — Bull's head-human head combination at Emîr Saltuk Kümbet,
Erzurum (12 th century)

Res. 4 a, b — Kayseri Karatayhan çörtende boğa-insan (1240)

Fig. 4 a, b — Bull-man composition on gutter from Karatayhan, Kayseri (1240)

G. Öney

Res. 5 — Kayseri Karatayhan portalinde boğa başı, (üstte insan başı görünmüyor) ve arslan kabartması (1240)

Fig. 5 — Bull's Head and Lion at entrance to Karatayhan, Kayseri (human head above bull's head is not shown on this photograph) 1240

Res. 6 — Diyarbakır Ulu camisi portalinde boğa-arşlan mücadelesi.
(1179 - 1180 den önce)

Fig. 6 — Bull-lion fight scene at entrance to Ulu Cami of Diyarbakır
(before 1179 - 1180)

Res. 7 — Cizre'den boğa-arşlan kabartması (Diyarbakır Müzesi) 12. asır

Fig. 7 — Bull-lion relief from Cizre (Diyarbakır Museum) 12 th Century

G. Öney

Res. 8 — Cizre taşının yanyüzünde kaftanlı insan kabartması
(Diyarbakır Müzesi) 12. asır

Fig. 8 — Human Figure with kaftan on side of slab from Cizre.
(Diyarbakır Museum) 12 th Century

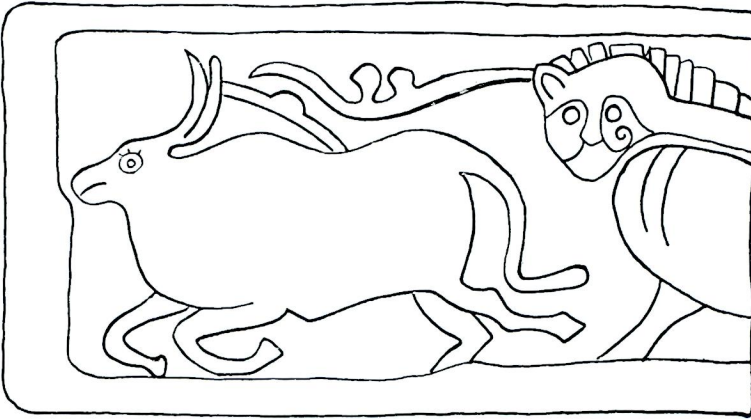
Res. 9 — Harput Süt kalesinde boğa-arslan kabartması 12. asır

Fig. 9 — Bull-lion relief from Süt Fortress of Harput (12 th Century)

Res. — 10 Diyarbakır İçkalede boğa-arşlan m¼cadelesi (1207/8)

Fig. 10 — Bull-lion fight scene on the inner Fortress of Diyarbakır (1207/8)

Res. 11 — Nusaybin'den boğayı kovalayan arşlan (Şam Millî Müzesi) 12. asır

Fig. 11 — Lion chasing bull from Nusaybin (National Museum, Damascus)
12 th Century

Res. 12 — Konya kalesinden boğayı (boynuzlu hayvan?) kovalayan arslan
(İnce Minareli Müzesi) 1221

Fig. 12 — Lion chasing bull (horned animal?) from Konya Fortress (İnce
Minareli Museum, Konya) 1221

Res. 13 — Diyarbakır Ulu camisinde boğa başı konsol (12. asır)
Fig. 13 — Bull's head on cantilevered arm at Ulu Cami of Diyarbakır,
(12 th Century)

Res. 14 — Diyarbakır Dışkalede Abbasi devri boğa-arıslan kabartması
Fig. 14 — Bull-lion relief from Abbasid Period on Outer Fortress,
Diyarbakır

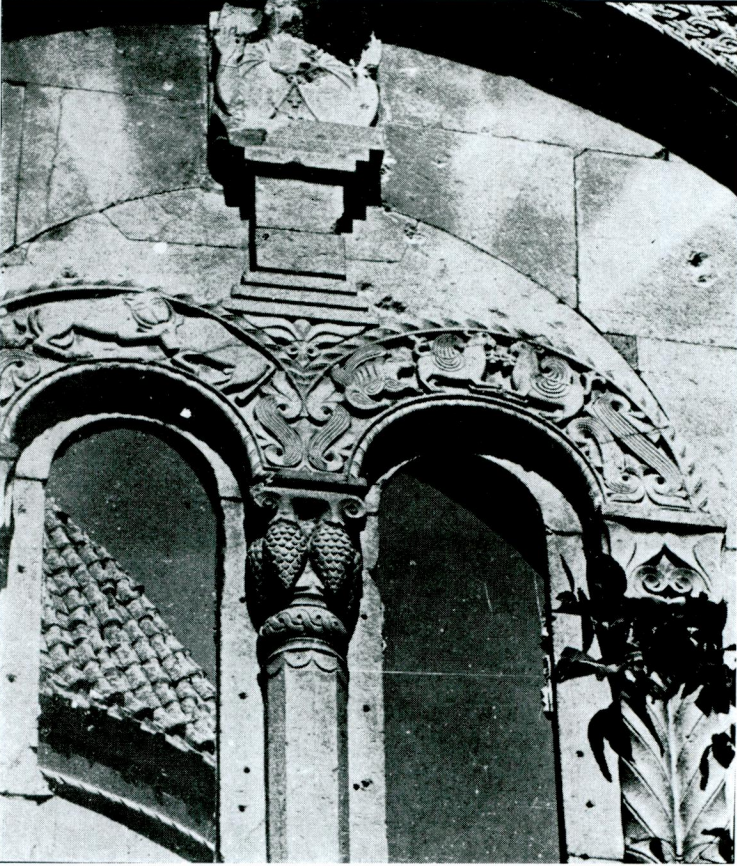
Res. 15 — Haho (Hahoul) kilisesinde boğa-arşlan mücadelesi 10. asır (J. Baltrusaitis)

Fig. 15 — Bull-lion fight scene at Hahoul Church (10 th Century) after J. Baltrusaitis

Res. 16 — Öşk kilisesinde boğa-arşlan kabartmaları 10. asır

Fig. 16 — Bull-lion reliefs at Öşk Church (10 th Century)

Res. 17 — Ösk kilisesinde boğa-arслан mücadelesi, grifonlar 10. asır
Fig. 17 — Bull-lion fight scene and griffons at Ösk Church (10 th Century)

Res. 18 — Fatimî fildişi işçiliğinde arslan-boynuzlu hayvan, kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi (Berlin Dahlem Müzesi) 11-12. asır

Fig. 18 — Lion-horned animal and eagle-horned animal fight scenes on ivory work from Fatimid Period (Courtesy Dahlem Museum, Berlin) 11 th - 12 th Centuries

Res. 19 — Konya Kalesinden boğa-gergedan kabartması (1221) İnce Minareli Müzesi

Fig. 19 — Bull-rhinoceros relief from Konya Fortress (1121) İnce Minareli Museum, Konya

Res. 20 — Diyarbakır Kalesi Urfa kapısında kartal-boğa mücadelesi (1183/84)

Fig. 20 — Eagle-bull fight scene on Urfa Gate at Diyarbakır Fortress (1183/84)

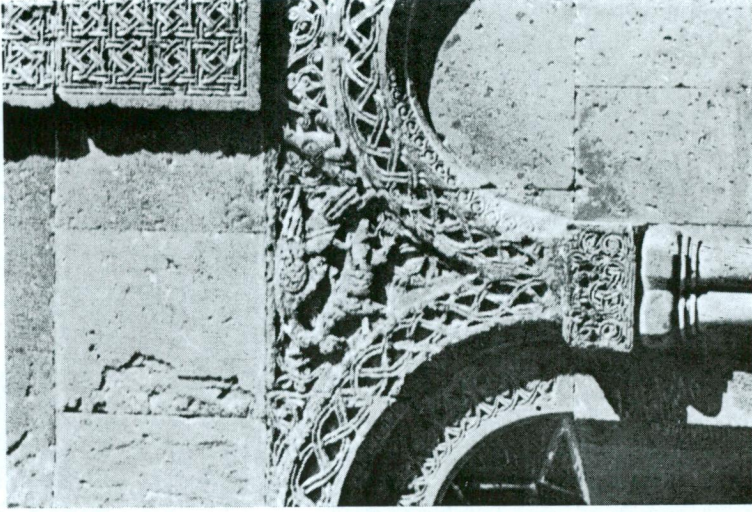
Res. 21 — Palermo Capella Palatina'da kartal-geyik mücadelesi (1140)

Fig. 21 — Eagle-deer fight scene at Capella Palatina, Palermo (1140)

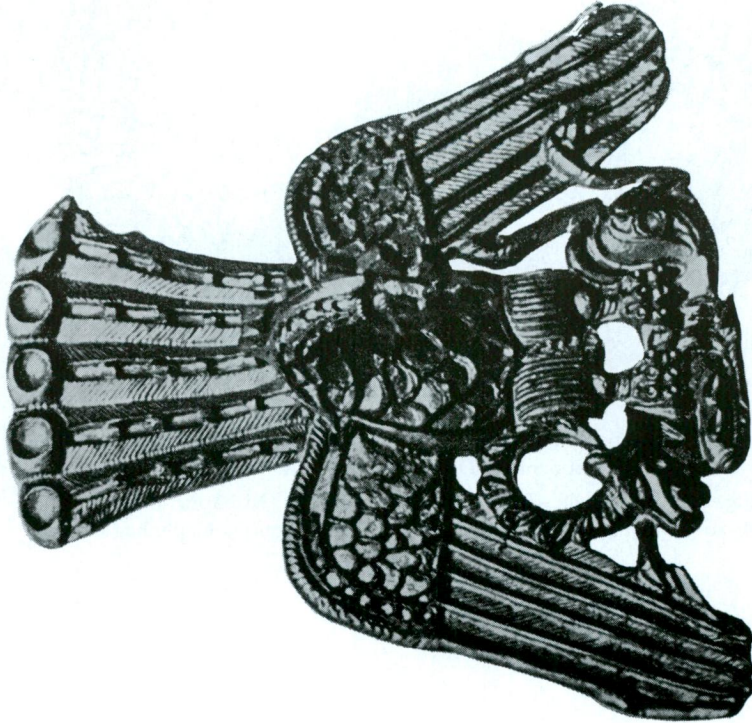
Res. 22 — Nişapur tabağında kartal-oğlak mücadelesi (9-10. asır)
Kopenhag David Koleksiyonu

Fig. 22 — Eagle(?) - Ram (?) fight scene on Nishapur Plate
(9 th-10 th Centuries) Courtesy of David Collection, Copenhagen.

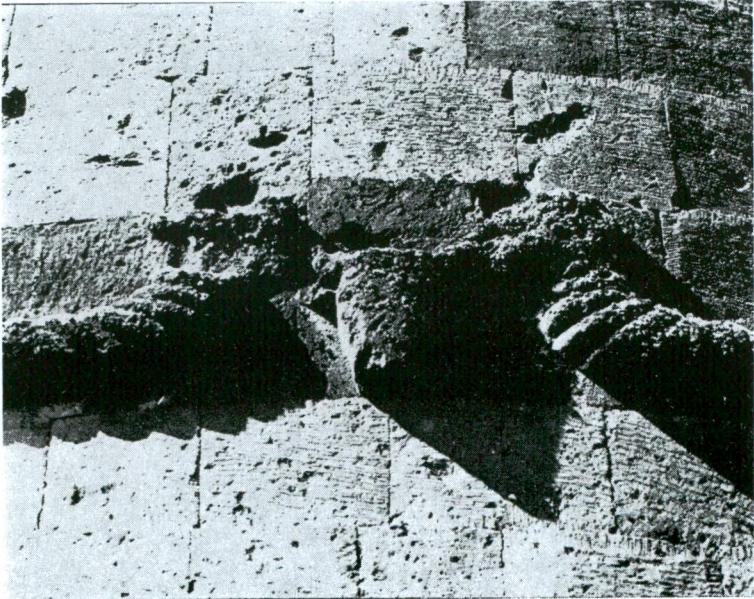
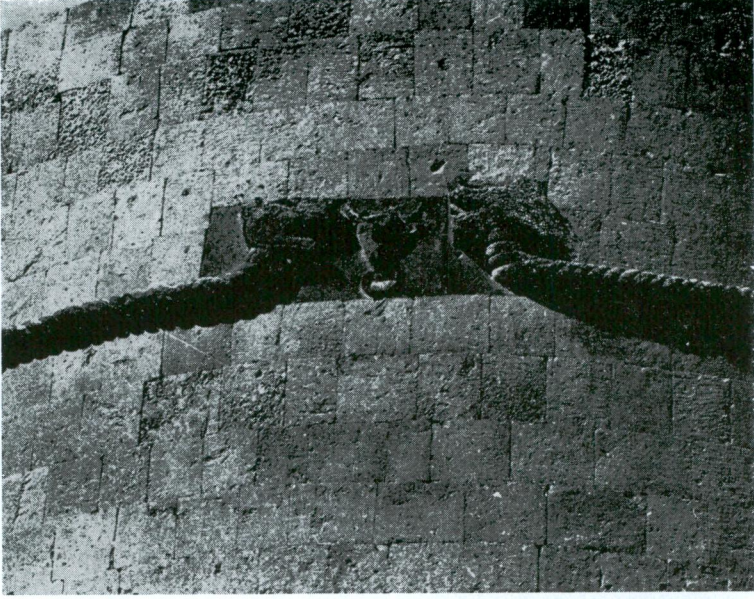
Res. 24 — Ani St. Gregoir Kilisesinde kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi (1215)

Fig. 24 — Eagle-horned animal fight scene from St. Gregoir Church at Ani (1215)

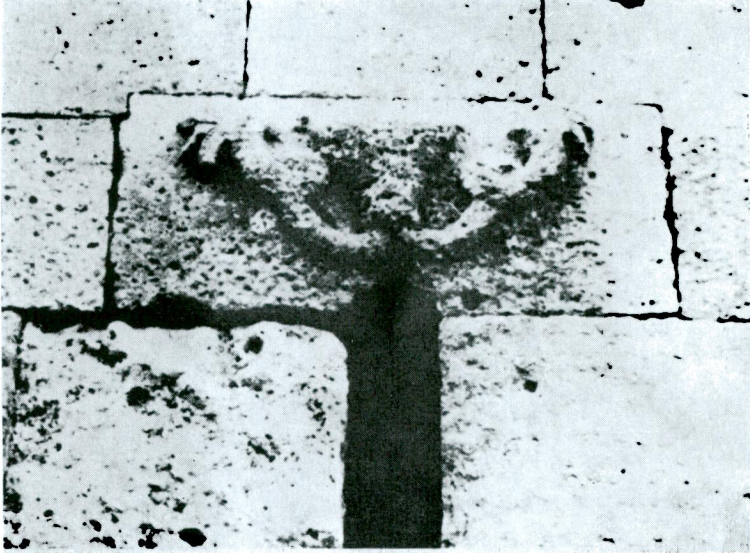

Res. 23 — Sibirya'da İskitlere ait kartal-oğlak mücadelesi (Leningrad Ermitage Müzesi)

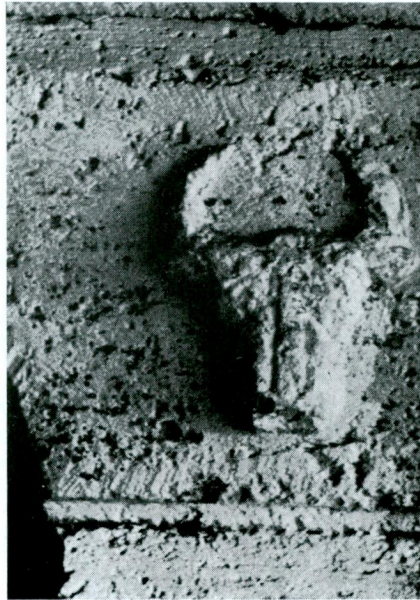
Fig. 23 — Eagle-Ram fight scene from Scythians (Hermitage Museum, Leningrad)

Res. 25, 26 — Ani Kalesinde boğabaşı-ejder kabartmaları (1072-1110)
Fig. 25, 26 — Bull's head-Dragon reliefs at Ani Fortress (1072-1110)

Res. 27 — Kesikköprühan Boğabaşı-Ejder Kabartmaları (1268-69,
Fig. 27 — Bull's head-Dragon Reliefs from Kesikköprühan (1268-69)

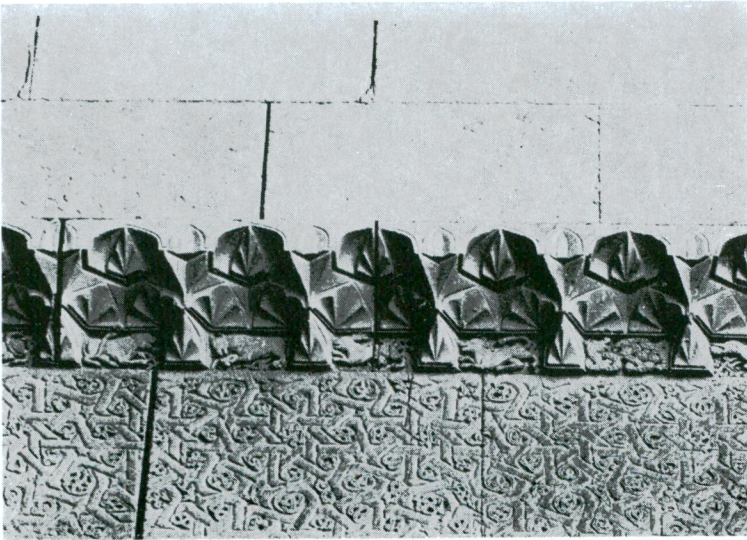

Res. 28 — Denizli Çardakhan'da boğa başı(1230)
Fig. 28 — Bull's head at Çardakhan, Denizli (1230)

Res. 29 — Malatya Ulucami avlusu mezartaşında burç hayvanları arasında boğa (14. asır)

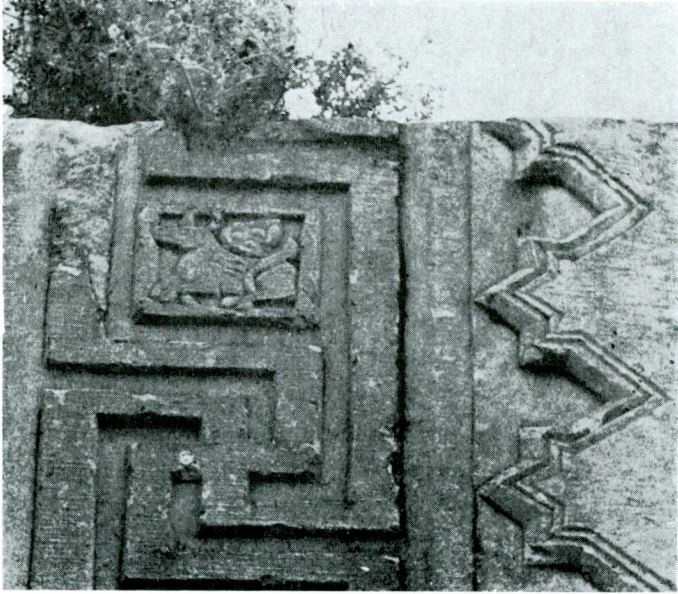
Fig. 29 — Bull figure among animals representing Signs of Zodiac on tombstone in the Courtyard of Ulu Cami of Malatya

Res. 30 — Kayseri Karatayhanda oniki hayvanlı Türk-Çin Takvimi hayvanları arasında boğa (1240)

Fig. 30 — Bull among the twelve animals of the Turco-Chinese animal calendar at Karatayhan, Kayseri (1240)

G. Öney

Res. 31, 32 — Denizli Akhanda oniki hayvanlı Türk - Çin hayvan takvimi ile ilgili olarak boğalar (1253/54)

Fig. 31, 32 — Bulls shown in connection with the twelve animals of the Turco-Chinese animal calendar at Akhan, Denizli (1253/54)

din Keyhusrev zamanında Bahaddin Cacabey oğlu Kırşehir Emîri Nureddin Cebrail tarafından yaptırılmıştır. (1268-69).

Boğa-Ejder Figürleri İle İlgili Kıyaslamalar.

Kartal-ejder, arslan-ejder birleşimi bol olmakla beraber boğa-ejder tasvirlerine ait daha erken paralelleri islâm sanatında bulamıyoruz. 1966 yılı Kubadâbad Büyük Sarayı kazısında bulunan bir çinide boğaya benzer hayvanın ağzında (boynuz tarafı kırık) görülen ejder tasviri bu nadir örnekler katılmaktadır (1236 Alâeddin Keykubad devri) ⁶².

Bilhassa Ani kalesi Boğa-ejder kabartmaları bize Bağdat Tılsım kapısındaki ejderlerle çevrili bağdaş kurarak oturmuş halife kabartmasını hatırlatır ⁶³ ve benzer bir sembolik maksatla kullanılmış olacağını düşündürür.

Boğa-Ejder Kabartmalarında Sembolik Durum.

Görüldüğü gibi boğabaşı-ejder grubu Anadolu Selçuk sanatında ender görülmektedir. Bu tasvirlerde diğer örneklerin aksine boğanın hâkim durumda oluşu dikkatimizi çeker. Kırşehir kabartmasında ejderler boğa tarafından yutulmakta, Ani'de ise boğa başlarından birinin ağzında zafer sembolü olan halka görülmektedir. Bu kabartma ile düşmana, kötülüğe ? (ejder çifti) karşı muzaffer Şaddatlıların tasvir edilmiş olması mümkündür. Ani kabartmalarında önce düşmanla kuşatılmış Şaddatlı sembolü (ağzı halkasız boğa) sonra da galip Şaddatlılar verilmiş olabilir. Boğanın birlikte verildiği hayvanlara göre sembolik durumun değişmesi enteresandır. Aynı figürün Selçuk sanatında çeşitli sembolik kullanışı başka tasvirlerde de sık görülür. Benzer şekilde Orta Asya şaman kavimlerinde kuvvetli insanların ana hayvanı bazen mavi benekli bir boğa kabul edilmektedir ⁶⁴. Boğa ziraatçi kavimlerin sembolü olarak da bilinir ⁶⁵. Bu eski geleneklerin de Selçuk'lularda devam etmesi mümkündür.

VI. BOĞA VE BURÇ HAYVANLARI.

Boğa-insan tasvirlerinde de görüldüğü gibi ay gezegeni ile birlikte boğa burcunu temsil eden boğa, insan tasvirsiz de muhtelif burç

⁶² Otto-Dorn, K. Zweiter Bericht Über Die Grabung Kubadabad. Archäologischer Anzeiger 1969. Berlin (baskıda).

⁶³ Herzfeld, E.-Sarre, F. Archäologische Reise... II. Taf. X, 6. XI, Text Bd. I. s. 4. Ayrıca bak. Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Berlin 1936. Abb. 26. s. 44.

⁶⁴ Findeisen, H. aynı. s. 29, 30.

⁶⁵ Stryzowski, J. Asiens Bildende Kunst. Augsburg 1930. s. 300.

hayvanları ile beraber boğa burcunu temsil eder. İslâm sanatına bilhassa İran selçuklu el sanatları ile birlikte giren burç-gezegen tasvirlerinin⁶⁶ Anadolu Selçuklu mimarisinde ender görülmesi enteresandır. Anadolu'da burç gezegenler tam sistemle işlenmemiştir.

a) *Çardakhan Boğa Burcu Kabartması* (1230) Resim 28.

Denizli-Dinar yolunda Çardak köyü yakınında Çardakhanın kapalı kısmında orta sahında, sağdaki birinci desteğin sütun başlığında alçak kabartma ile cepheden verilmiş bir boğa başı görülmektedir⁶⁷. Ölçüler 0.30×0.25 m.dir. Kaba olarak işlenmiş olan baş tam cepheden verilmiştir. Üçüncü sütun başlığında yer alan karşılıklı iki balık⁶⁸ ve beşinci ayakta yer alan koyun başı ile muhtelif burçların sembolleri kullanılmıştır. Han Alâeddin Keykubad'ın askerlerinden Abdullah al Şihabioğlu Emîr Reşideddin İyaz tarafından 1230 tarihinde yaptırılmıştır⁶⁹.

b) *Malatya Kırk Kızlar Mezarlığı Mezartaşında Boğa*: (14. asır) Resim 29.

Malatya Ulu cami avlusunda bulunan, Kırklar mezarlığından getirilmiş bir mezar taşı üzerinde soldan sağa doğru boğa, oğlak ve balık burçları canlandırılmıştır⁷⁰. Ölçüler 1.57×0.30 , kalınlık 0.51 m. Girdap rozetler içinde hayvanlar profilden işlenmiştir.

VII. ONİKİ HAYVANLI TÜRK-ÇİN TAKVİMİ VE BOĞA.

Zengin Anadolu Selçuk figür dünyasında boğayı aynı zamanda oniki hayvanlı Türk-Çin takvimiyle ilgili tasvirlerde de görürüz. Oniki hayvanlı Türk-Çin hayvan takvimi tasvirleri İslâm sanatında

⁶⁶ Pope, A. U. A Survey of Persian Art. Bd. V. Pl. 638, 656 A, 713 B. Bd. VI. Pl. 1301 A, B, 1311 C, D, 1312 D, E, 1314 A, 1317 A, 1328, 1331, 1334, 1336 A, B.

⁶⁷ İslâm sanatında boğanın burç hayvanı olarak kullanılışı haricinde sadece başıyla tasvir edildiği örnekler azdır. İran'da bulunmuş Paris Louvre müzesinde Samanoğullarına ait 9-10. asırdan bir gabri vazosunda stilize boğa başı ender bir örnektir. Kühnel, E. Islamische Kleinkunst. Braunschweig 1963. s. 103, Fig. 58. İran'da Selçuklu devri maden işçiliğinde boğa başına rastlanır. Pope, A. U. A Survey Bd. VI. Pl. 1280 C.

⁶⁸ Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art. Sanat Tarihi Araştırmaları II. İstanbul Edebiyat Fakültesi. İstanbul 1968. s. 147-162.

⁶⁹ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray. . . . No. 15. s. 61.

⁷⁰ Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık The Fish Motif . . . s. 149, 150, 163, Fig. 12. Burada oğlak yerine koç yazılmıştır.

bilhassa İran Selçuklu el sanatlarında bol örneklerle görülür ⁷¹. Gazne sanatında da bu takvime ait hayvan tasvirlerine rastlanır ⁷². Anadolu Selçuk örneklerinde takvim hayvanları tam sistemle görülmez ⁷³.

Türk-Çin hayvan takviminde boğa ikinci hayvandır. İnanışa göre doğuşken olduğundan bu yıl harpler artar, hastalık fitne çok olur, sert ve güç bir yıldır ⁷⁴.

- a) *Kayseri Karatayhanda Takvim Hayvanı Olarak Boğa*. (1240)
Resim 30.

Karatayhanın türbe portalı üzerinde, ana portalden girince sol tarafta mukarnas frizi içinde Türk-Çin hayvan takviminden muhtelif hayvan kabartmaları görülmektedir. Hayvanlı frizin uzunluğu 2.50 m.yi bulmaktadır. Alçı kabartma figürlerde soldan sağa doğru onikinci kabartma başı ile tos vurmağa hazırlanan bir boğa figürüne aittir. Hanın avlu portalı 1240 tarihindedir ⁷⁵. Bu kısmın da aynı devirden olması mümkündür.

- b) *Denizli Akhan'da Takvim Hayvanı Olarak Boğa* (1253/54)
Resim 31,32.

Denizli'nin 7 km. kuzeyinde, Goncalı köyü yakınındaki Akhanın avlu portalinde, dış bordürde kare rozetler içinde muhtelif takvim hayvanları yer almaktadır ⁷⁶. Kareler 0.12 x 0.12 m.dir. Portalin üst kısmı yıkık olduğundan aynı bordürün burada devam edip etmediğini bilmiyoruz. Boğa kabartması portalin sağ tarafında alttan yukarı doğru dördüncü rozetin ve son rozetin içinde yer alır. Alttaki boğa sola dönük vaziyette profilden işlenmiştir, kuyruğunun üzerinde hilâl motifi görülür (Resim 31). Sağda en üstteki rozette yer alan boğa

⁷¹ Pope, A. U. A Survey ... Bd. V. Pl. 702 C, Bd. VI. Pl. 1336. Ayrıca bak. Herzfeld, E. A Bronze Pen Case. Ars Islamica III. 1936. s. 35-43. Abb. 1-9.

⁷² 11. asırda Gazne sarayında yaşayan al Buruni, Curcan ve Tabaristan'da yazdığı kronolisinde oniki hayvanlı Türk-Çin takviminden bahseder. Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen... s. 138. 11. asırdan Gazne sarayı mermer kabartmalarında da aynı takvim hayvanları görülür. Bombaci, A. Introduction of the excavations at Ghazni. Rome 1959. East and West. Vol. 10, 1-2. s. 14. Fig. 12.

⁷³ Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen... s. 143, 144, Resim 13-15.

⁷⁴ Turan, O. Oniki Hayvanlı Türk Hayvan Takvimi, İstanbul 1941. s. 91.

⁷⁵ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray.. No 32. s. 122

⁷⁶ Aynı eser. No. 19, s. 72.

(Resim 32) bacakları üzerine çökmüş vaziyette tasvir edilmiştir. Kuyruk bacak arasından geçip sırtta son bulur. Sırt üzerinde ayrıca stilize bir yaprak tasviri görülür. Takvim hayvanları portalde tam olarak işlenmemiştir. Arada çeşitli rozetler ve insan başı kabartmaları yer alır. Boğa'nın yine ay sembolü ile birleştirilmesi enteresandır.

VIII. SONUÇLAR.

Yukarıda görüldüğü gibi Anadolu Selçuklu figür sanatında daima ikili bir prensip veya burç, takvim hayvanları ile birlikte görülen boğa çok stilize işlenmiştir. Boğa ikili tasvirlerde daha ziyade yenilen hayvandır. Ay (lunar) sembolü ve karşı kuvvet, düşman sembolü, olduğu gibi ejdere karşı hâkimiyet sembolü de olabilir. Konu, semboller bakımından Orta Asya şaman geleneklerinin ve Eski Şark sanatı etkisinin görüldüğü boğalarda yer yer gövde altında toplanan ayaklar, vücut üzerinde ornamental süsler, başın geriye dönük verilmesi, eğri kesim tekniği, stilizasyon bize Avrasya hayvan stiline özelliklerini hatırlatır. Boğanın da yer aldığı on iki hayvanlı Türk-Çin hayvan takviminin kullanılışı yine Selçuk'luların Orta Asya geleneklerine bağlılığını gösterir.

Diyarbakır Ulu camisinde boğa-arслан ve Emîr Saltuk kümbeti boğa-insan başı kabartması haricinde bütün boğalı tasvirlerin bilhassa kale, han, köprü gibi sivil yapılarda görülmesi enteresandır. Bu husus boğa, ejder ve kartalla ilgili politik sembolik duruma da uyar.